

АДМІНІСТРАТИВНЕ ПРАВО
І АДМІНІСТРАТИВНИЙ ПРОЦЕС

АНТИПЕНКО Д. О.,
аспірант кафедри адміністративного
та фінансового права
(Національний університет біоресурсів
і природокористування України)

УДК 349:[004+342.7]

ОРГАНІЗАЦІЙНО-ПРАВОВІ ЗАСАДИ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ
ПРАВ І СВОБОД СЕЛЯН ЗА ДОПОМОГОЮ
ІНФОРМАЦІЙНО-КОМУНІКАЦІЙНОЇ ІНФРАСТРУКТУРИ
СІЛЬСЬКОЇ МІСЦЕВОСТІ

На основі аналізу досягнень юридичної науки та чинного законодавства розроблено нову концепцію визначення організаційно-правового механізму забезпечення прав і свобод селян через використання сучасної інформаційно-комунікаційної інфраструктури.

Ключові слова: інформаційне суспільство, інформаційно-комунікаційна інфраструктура, забезпечення права і свобод селян, організаційно-правовий механізм.

На основе анализа достижений юридической науки и действующего законодательства разработана новая концепция определения организационно-правового механизма обеспечения прав и свобод жителей сельской местности с использованием современной информационно-коммуникационной инфраструктуры.

Ключевые слова: информационное общество, информационно-коммуникационная инфраструктура, жители сельской местности, обеспечение прав и свобод, организационно-правовой механизм.

On the basis of the analysis of achievements of jurisprudence and the current legislation the new concept of determination of the organizational-legal mechanism of ensuring of rights and freedoms of in rural of people in areas with the use of modern information and communication infrastructure

Key words: information society, information and communication infrastructure, villagers, ensuring of rights and freedoms, organizational-legal mechanism.

Вступ. Суспільний розвиток останніх десятиріч демонструє безпрецедентну інтенсифікацію впливів інформаційно-комунікаційних технологій (далі – ІКТ) на світову спільноту, породжуючи та заглиблюючи різноманітні трансформації в економічній, політичній, культурній, соціальній та інших сферах суспільного життя. Кардинальних змін зазнає економічна підсистема, «...вся сфера праці та побуту. Виникають новітня форма фахової диференціації, нові професії та знання, суттєвих перетворень зазнає процес організації праці. Критикується та змінюється зміст базових соціальних інститутів – сім'ї, освіти, праці. Формуються новітній стиль життя, образи споживання, життєві орієнтації...» [1, с. 15]. При цьому «створюється фантастична можливість для індустріально відсталих країн вирівнятися та встати до одного ряду з велетнями...» [2, с. 58]. Погоджуємося з думкою І.В. Арістової та інших науковців, які вважають, що «...для забезпечення такого фантастичного «ривку» державі слід зробити тільки одне – створити для цього певні умови, тобто створити інфраструктуру, що необхідна для народження майбутнього інформаційного суспільства...» [2, с. 58–59].

Потрібно відмітити, що свого подальшого доктринального підтвердження й розвинення ця ідея знайшла у працях багатьох учених. З-поміж них особливо хотілося б відмітити роботи таких науковців, як В.Б. Авер'янов, І.В. Арістова, Н.О. Багай, О.А. Баранов, І.Л. Бачило, К.І. Беляков, Ю.П. Битяк, В.М. Брижко, О.А. Бутенко, В.Д. Гавловський, О.В. Гафурова, В.М. Єрмоленко, Р.А. Калюжний, С.В. Ківалов, В.В. Конопльов, Т.О. Коломєць, В.О. Копилов, Б.А. Кормич, В.І. Курило, А.І. Марущак, В.І. Семчик, О.П. Світличний, О.Ф. Скакун, С.Г. Стеценко, В.Д. Хахановський, В.С. Цимбалюк, М.Я. Швець, В.З. Янчук і багатьох інших. Аналіз наукового доробку цих провідних фахівців у контексті тематики даної статті дозволив дійти висновку про «стратегічне» значення розвитку інфраструктури аграрноорієнтованих територій і, як головне, її інформаційно-комунікаційної складової – інформаційно-комунікаційної інфраструктури – для розвитку виробничої, соціальної та гуманітарно-культурної сфер сільського життя на сучасному цивілізаційному етапі, що характеризується появою глобального інформаційного суспільства. Серед інших аргументів

окресленої позиції варто згадати загострення світової продовольчої кризи, а також історично зумовлену соціальну значущість аграрної сфери для вітчизняної спільноти [3, с. 235–236]. Таким чином, вважаємо, що тема статті постає актуальною, а отже, потребує наукового опрацювання.

Постановка завдання. З огляду на вищевикладене, мета даного дослідження полягає в тому, щоб на основі комплексного вивчення сучасних наукових концепцій і чинного законодавства розробити нову концепцію визначення організаційно-правового механізму забезпечення прав і свобод селян через використання сучасної інформаційно-комунікаційної інфраструктури сільської місцевості (далі – ІКІСМ). Методологічну основу роботи складає діалектичний метод наукового пізнання соціально-правових і соціально-технічних явищ та процесів, а також контент-аналіз, порівняльно-правовий і деякі інші наукові методи, характерні для сучасної науки інформаційного й адміністративного права.

Вважаємо за необхідне зазначити, що для більш повного розкриття поставленого завдання варто скористатися відповідними досягненнями теорії держави та права. Передусім, звернемося до результатів наукової систематизації прав і свобод людини за сферою їх реалізації в суспільному житті, що передбачає розподіл останніх на особисті (громадянські), політичні, соціальні, економічні, культурні, екологічні [4, с. 178–183]. У свою чергу, подальший аналіз показав, що зазначена типологія співпадає із використанням у Конституції України підходом до систематизації прав і свобод людини (ст.ст. 21–64) [5].

Водночас слід зауважити, що дослідники нерідко додатково виділяють інформаційні права, тобто «... можливості користуватися розмаїттю правових послуг, заснованих на інтелектуальних інформаційних технологіях і технологіях зв'язку. Це права на доступ до інформації, на розповсюдження інформації будь-яким законним способом, на захист від шкідливої інформації...» і т. ін. [6]. Вважаємо, що для більш повного розкриття сутності цієї групи варто також звернутися до положень ст. 57 Конституції України, яка кожному гарантує «...право знати свої права і обов'язки...». Закони та інші нормативно-правові акти, що визначають права і обов'язки громадян, мають бути доведені до відома населення у порядку, встановленому законом... Закони та інші нормативно-правові акти, що визначають права і обов'язки громадян, не доведені до відома населення у порядку, встановленому законом, є нечинними» [5].

Результати дослідження. Беручи до уваги зазначене, логічно перейти до з'ясування сутності та характеру впливу сучасної ІКІСМ на реалізацію прав і свобод мешканців сільських територій. Для ілюстрації цього впливу доречно послатися на проведене під егідою Науково-дослідного центру правової інформатики (на сьогодні – це Науково-дослідний інститут інформатики і права) Національної академії правових наук України дослідження [7]. Автори роботи вже багато років тому прогнозували поширення в українському суспільстві таких усталених натеper у глобалізованому світі категорій як «е-уряд», «е-економіка», «е-комерція», «е-банкінг», «е-гроші», «е-медицина», «е-освіта», «е-будинок» тощо [7, с. 109–139]. Узагальнюючи доктринальне трактування перелічених «е-понять», варто відмітити їх переважну збіжність із відповідними дефініціями проекту Стратегії розвитку інформаційного суспільства в Україні «Від інформаційного суспільства до суспільства знань», розглянутому на розширеному засіданні Науково-технічної ради Національної програми інформатизації [8].

Грунтуючись на результатах вивчення потенціалу відповідних «ІКТ-новацій», вважаємо за необхідне констатувати наступне. Цілком очевидно, що розбудова ІКІСМ буде супроводжуватися переведенням існуючих способів забезпечення прав і свобод людини практично в усіх сферах суспільного життя («на селі» (зокрема соціальної, політичної, культурної, економічної тощо) на якісно новий рівень і у суттєвих масштабах. Разом з тим, практична реалізація відповідних «ІКТ-починань» потребує використання дієвого механізму здійснення та координації цієї діяльності, що й визначає напрям подальшого дослідження.

У зв'язку з цим, вважаємо за корисне розглянути концепцію (модель) «організаційно-правового механізму впровадження ІКТ у вітчизняний аграрний сектор (далі – ОПМВ)», винесену на наукове обговорення О.Ю. Калугіним [3]. Опрацювання запропонованої концепції дозволило виявити існування загальної (однакової) наукової позиції із напрацюваннями її розробника (яка відстоюється й у нашому дослідженні). Це, у свою чергу, сприяло отриманню висновку щодо доцільності відокремлення інституційного, правового, організаційного та ресурсного (охоплює фінансово-економічний, матеріально-технічний, кадровий, науковий та інформаційний аспекти) забезпечення розвитку ІКІСМ, що водночас можуть виступати невід'ємними складовими елементами відповідного організаційно-правового механізму. Отже, можна стверджувати й про певний розвиток охарактеризованої О.Ю. Калугіним концепції (моделі) у площині тематики даної статті [3].

Разом з тим, окреслена модель, що спрямована виключно на розбудову й розвинення ІКІСМ, не повною мірою відповідає науковій задачі, що заявлена у назві статті, а саме, забезпечення прав мешканців сільських територій за допомогою цієї інфраструктури. Відповідно виникає об'єктивна потреба у розробці та обґрунтуванні власної концепції нового механізму, який буде зорієнтований на врахування специфіки забезпечення прав і свобод селян через використання ІКІСМ. На нашу думку, вказану концепцію необхідно формувати з урахуванням визначення змісту та складових поняття «інформаційно-комунікаційна інфраструктура» [2 с. 120–122; 8, с. 2; 9, с. 324–325], тобто умовно виділити дві основні складові концепції – інформаційну та телекомунікаційну.

Пропонуємо щодо формування першої складової концепції відправною точкою для наукового пошуку вважати положення ст. 34 Конституції України, в якій кожному гарантується право на свободу думки і слова, на вільне вираження своїх поглядів і переконань шляхом вільного збирання, зберігання, використання та поширення інформації усно, письмово або в інший спосіб [5]. Слід підкреслити, що зазначена норма знайшла своєї подальшої деталізації в положеннях Закону України «Про інформацію» [10], в якому

– по-перше, закріплено «гарантії права на інформацію» (ст. 6), що в цілому забезпечується: 1) створенням механізму реалізації права на інформацію; 2) створенням можливостей для вільного доступу до статистичних даних, архівних, бібліотечних і музейних фондів, інших інформаційних банків, баз даних, інформаційних ресурсів; обов'язком суб'єктів владних повноважень інформувати громадськість та засоби масової інформації про свою діяльність і прийняті рішення; 3) обов'язком суб'єктів владних повноважень визначити спеціальні підрозділи або відповідальних осіб для забезпечення доступу запитувачів до інформації; 4) здійсненням державного і громадського контролю за додержанням законодавства про інформацію; 5) встановленням відповідальності за порушення законодавства про інформацію;

– по-друге, конкретизовано «охорону права на інформацію» (ст. 7), що, серед іншого, передбачає: 1) рівні права і можливості доступу до інформації всім суб'єктам інформаційних відносин; 2) недопустимість обмеження права особи у виборі форм і джерел одержання інформації; 3) можливість суб'єктів інформаційних відносин вимагати усунення будь-яких порушень їх права на інформацію [10].

На нашу думку, основні положення першої складової концепції нового механізму мають передбачати:

– по-перше, в інституційному аспекті моделювання попередньої структури механізму, що включає (1) фізичних і (2) юридичних осіб, (3) об'єднання громадян, (4) суб'єкти владних повноважень, тобто органи державної влади, органи місцевого самоврядування, інші суб'єкти, що здійснюють владні управлінські функції відповідно до законодавства, у тому числі на виконання делегованих повноважень (ст. 1). Очевидно, що запропоноване структурне утворення охоплює всі передбачені Законом України «Про інформацію» суб'єкти інформаційних відносин (ч. 1 ст. 4) [10];

– по-друге, з урахуванням законодавчо визначеного об'єкта інформаційних відносин, яким є інформація (ч. 2 ст. 4), загальну спрямованість нового механізму, що базується на ІКІСМ. Це потребує, за нашим глибоким переконанням, усвідомлення необхідності пріоритетного включення та конструктивного використання дещо інших юридичних категорій, а саме: 1) інформаційна діяльність, основними видами якої є створення, збирання, одержання, зберігання, використання, поширення, охорона та захист інформації (ст. 9); 2) інформаційна продукція – матеріалізований результат інформаційної діяльності, призначений для задоволення потреб суб'єктів інформаційних відносин (ч. 1 ст. 22); 3) інформаційна послуга – діяльність з надання інформаційної продукції споживачам з метою задоволення їхніх потреб (ч. 1 ст. 22) [10];

– по-третє, з організаційної точки зору: 1) основні напрями державної інформаційної політики, до яких віднесено забезпечення доступу кожного до інформації; забезпечення рівних можливостей щодо створення, збирання, одержання, зберігання, використання, поширення, охорони, захисту інформації; забезпечення відкритості та прозорості діяльності суб'єктів владних повноважень тощо (ст. 3); 2) основні принципи інформаційних відносин, в їх числі, гарантованість права на інформацію; відкритість, доступність інформації, свобода обміну інформацією; правомірність одержання, використання, поширення, зберігання та захисту інформації; захищеність особи від втручання в її особисте та сімейне життя тощо (ст. 2); 3) забезпечення державного та громадського контролю в цій сфері (ч. 1 ст. 6), підсилених можливістю застосування конкретних санкцій до порушників як із приватного, так і з урядового секторів (ст.ст. 27-30) [10].

Вважаємо, що друга складова концепції має виходити із необхідності забезпечення прав селянина на отримання телекомунікаційних послуг, що потребує, на наш погляд, усвідомлення сутності відповідних правовідносин. Аналіз різноманітних доктринальних підходів [1; 11; 12] дозволив дійти висновку, що зміст телекомунікаційних правовідносин, який є близьким за змістом до інформаційних, обумовлює, серед іншого, взаємозв'язок телекомунікаційного та інформаційного права, що й визначає місце телекомунікаційного права у складі інформаційного права.

На нашу думку, подальшому розумінню другої складової концепції нового механізму сприятиме поглиблення дослідження щодо ролі телекомунікаційної складової ІКІСМ. Очевидно, що саме телекомунікаційні мережі (системи) забезпечуватимуть безпосередній доступ конкретного селянина до наявних «е-переваг» і «е-послуг» інформаційного суспільства [1, с. 39]. Відтак, без організації сучасних телекомунікацій ефективне функціонування ІКІСМ і, головне, реалізація прав і свобод селян в умовах інформаційного суспільства неможливі. Таким чином, виникає об'єктивна потреба в аналізі відповідних положень Закону України «Про телекомунікації» [13], в якому:

– по-перше, серед основних принципів діяльності у цій сфері на першому місці закріплюється доступ споживачів до загальнодоступних телекомунікаційних послуг, які необхідні їм для задоволення власних потреб, участі в політичному, економічному та громадському житті (п. 1 ч. 1 ст. 6, п. 2 ч. 1 ст. 32);

– по-друге, конкретизуються особливості розвитку, надання та фінансування загальнодоступних телекомунікаційних послуг «для споживачів сільських, гірських районів», інших «вразливих груп споживачів»

(ст. 64); передбачається й юридична відповідальність операторів і провайдерів телекомунікацій за невиконання чи неналежне виконання вказаних, а також інших нормативних вимог (ч. 1 ст. 40);

– по-третє, визначаються суб'єкти ринку телекомунікацій, в їх числі (1) оператори та провайдери телекомунікацій, (2) споживачі телекомунікаційних послуг, (3) виробники та (або) постачальники технічних засобів телекомунікацій (ст. 1);

– по-четверте, встановлюється, що діяльність у сфері телекомунікацій у більшості випадків підлягає ліцензуванню (ст. 1) [13]. У свою чергу, контроль за додержанням відповідних ліцензійних умов є невід'ємною складовою державного нагляду за ринком телекомунікацій, який, серед іншого, й «гарантує» належну якість телекомунікаційних послуг (ст. 19) [13]. Важливо зазначити й те, що на суспільні відносини, пов'язані з ліцензуванням у вказаних сферах, поширюється дія Закону України «Про адміністративні послуги» [14], ст. 1 якого містить визначення понять (1) адміністративна послуга, (2) суб'єкт звернення, (3) суб'єкт надання адміністративної послуги [14].

Враховуючи основні положення концепції (першої та другої складових) нового механізму забезпечення прав і свобод селянина за допомогою ІКІСМ, доцільно зазначити наступне. Виникає нагальна потреба у дослідженні місця та ролі кожного структурного елемента нового механізму в інституційному аспекті. Передусім, в остаточному вигляді пропонуємо виділення наступних трьох структурних елементів: 1) споживача послуг, які засновані на ІКТ; 2) суб'єкта господарювання, діяльність якого пов'язана із наданням заснованих на ІКТ послуг, у тому числі сільськогосподарська дорадча діяльність у цій сфері [15]; 3) суб'єкта владних повноважень (ст. 1) [10];

Водночас, вважаємо за необхідне підкреслити, що пересічний селянин не повинен асоціюватися виключно із споживачем ІКТ-послуг. Цілком зрозуміло, що він може виступати й у ролі суб'єкта підприємницької діяльності, пов'язаної із наданням відповідних послуг, а також активно впливати на процес розвитку ІКІСМ, зокрема, через органи місцевого самоврядування тощо. Аналогічним чином і суб'єкти владних повноважень, які зазвичай виступають у ролі суб'єкта надання адміністративних та інформаційно-консультативних послуг, також є споживачами ІКТ-послуг. У свою чергу, суб'єкт господарювання, діяльність якого пов'язана із наданням ліцензуємих ІКТ-послуг, у контексті Закону України «Про адміністративні послуги» є суб'єктом звернення [14]. Вважаємо за важливе також враховувати й можливість надання самих адміністративних послуг в електронній формі та, головне, процеси розбудови електронного урядування в Україні [14].

Дослідження показали, що між окресленими вище структурними елементами існують нерозривні взаємозв'язки. Визначення та усвідомлення їх складної природи, а також урахування наукових здобутків вітчизняного вченого Г.В. Новицького [16], дозволяє надати характеристику нового механізму вже в організаційному аспекті. Зокрема, представити його в якості сукупності взаємодіючих елементів, закономірно пов'язаних у єдине ціле, яка має властивості, що відсутні в окремих її елементах або в їх сумі. «Функціонування сукупності елементів як цілісних систем забезпечується встановленням і реалізацією певних відносин між зазначеними елементами... Причому, саме зазначений взаємозв'язок обумовлює здатність системи змінювати свої якості при зміні властивостей однієї з її складових. Отже, через оперування окремими елементами можна здійснювати керування системою в цілому...» [1, с. 89], тобто перейти «від пасивного спостереження за процесами» у цій сфері до «активного, керованого, цілеспрямованого впливу на згадану сферу» [16, с. 62–87]. Вважаємо, що спираючись на наведену вище позицію, можна усвідомити існування перспективного напрямку розвитку нового механізму забезпечення прав і свобод селянина за допомогою ІКІСМ. Йдеться не лише про забезпечення перспективи «пасивного» споживання необхідних задля цього послуг, але й про реальну можливість активного впливу на відповідну сферу суспільних відносин.

Висновки. Викладене вище дозволяє зробити такі висновки:

– по-перше, запропоновано для наукового обговорення концепцію нового механізму забезпечення прав і свобод селян через використання ІКІСМ, який зорієнтований на активну форму участі останніх у відносинах і процесах, пов'язаних із розбудовою та функціонуванням вказаної інфраструктури, а також враховує модель організаційно-правового механізму її розвитку, складовими елементами якого постають інституційне, правове, організаційне та ресурсне забезпечення;

– по-друге, з'ясовано, що одним із основних напрямів як розбудови ІКІСМ, так і забезпечення прав і свобод селянина в умовах інформаційного суспільства постає динамічне розвинення місцевих телекомунікаційних мереж загального користування. Акцентовано увагу на тому, що темпи цього процесу для конкретної сільської місцевості повинні бути не нижчими, ніж відповідні загальнодержавні тенденції розвитку, тобто узгоджуватися з ними;

– і, по-третє, встановлено важливий напрям забезпечення як розвитку ІКІСМ, так і реалізації прав і свобод пересічного селянина. Йдеться про нагальну необхідність вдосконалення (в якісному та кількісному аспекті) діяльності відповідних суб'єктів сільськогосподарської дорадчої діяльності [15]. З'ясовано доцільність реалізації на їх базі такої рекомендації «Женевського Плану дій» щодо мінімізації «цифрової» нерівності, як створення, з особливою увагою до сільських районів, багаточільових суспільних публічних пунктів доступу, що надають за прийнятну ціну чи безкоштовно доступ до різних «ІКТ-ресурсів», пе-

редусім до Інтернету [17]. До речі, в якості альтернативного варіанту пропонується створення відповідних пунктів на базі місцевих органів виконавчої влади та сільських органів місцевого самоврядування. У свою чергу, зазначене зумовлює визначення як одного з перспективних й актуальних напрямів наших подальших наукових досліджень щодо розвитку ІКІСМ узагальнення міжнародно-правового забезпечення розвинення всесвітнього інформаційного суспільства.

Список використаних джерел:

1. Сулацький Д. В. Організаційно-правові засади забезпечення інформаційної безпеки людини як споживача телекомунікаційних послуг : дис. ... канд. юрид. наук : спец. 12.00.07 / Д. В. Сулацький. – Херсон : Міжнар. ун-т бізнесу та права, 2011. – 290 с.
2. Арістова І. В. Державна інформаційна політика та її реалізація в діяльності органів внутрішніх справ України: організаційно-правові засади : дис. ... доктора юрид. наук : спец. 12.00.07 / І. В. Арістова. – Харків : НУВС, 2002. – 476 с.
3. Калугін О. Ю. Організаційно-правовий механізм впровадження інформаційно-комунікаційних технологій в аграрному секторі України / О. Ю. Калугін // Науковий вісник НУБіП України. – 2011. – Вип. 165. – Ч. 2. – С. 235-243
4. Скаун О. Ф. Теорія держави і права : Підручник / О. Ф. Скаун ; пер. з рос. – Харків : Консум, 2001. – 656 с.
5. Конституція України : від 28.06.1999 [Електронний ресурс] / Веб-сайт Верховної Ради України. – Режим доступу: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/254%D0%BA/96-%D0%B2%D1%80>
6. Права людини : Матеріал з Вікіпедії – вільної енциклопедії [Електронний ресурс] / Wikimedia Foundation, Inc. – 2013. – Режим доступу : http://uk.wikipedia.org/wiki/Права_людини
7. е-майбутнє та інформаційне право / В. М. Брижко, М. Я. Швець, В. С. Цимбалюк та ін. ; за ред. М. Я. Швеця. – (2-е вид., доп.). – К.: НДЦПІ АПРн України, 2006. – 302 с.
8. Від інформаційного суспільства до суспільства знань: Стратегія розвитку інформаційного суспільства в Україні : Проект від 25.07.2012 / В. П. Семиноженко, О. І. Архипська, В. В. Гриб та ін. [Електронний ресурс] / Веб-сайт Державного комітету України з питань науки, інновацій і інформатизації. – Режим доступу : http://www.dkni.gov.ua/images/stories/25_07_2012-strat.doc
9. Кормич Б. А. Організаційно-правові основи політики інформаційної безпеки України : дис. ... доктора юрид. наук : спец. 12.00.07 / Б. А. Кормич. – Харків : НУВС, 2004. – 427 с.
10. Про інформацію : Закон України від 02.10.1992 № 2657-ХІІ [Електронний ресурс] / Веб-сайт Верховної Ради України. – Режим доступу : <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/2657-12>
11. Волков Ю. В. Субъекты телекоммуникационного права: дис. ... канд. юрид. наук : спец. 12.00.14 : Административное право; финансовое право; информационное право / Ю. В. Волков. – Екатеринбург: Уральская государственная юридическая академия, 2008. – 195 с.
12. Арістова І. В., Чернадчук В. Д. Концепція інформаційних правовідносин: сутність та особливості використання у сфері банківської діяльності / І. В. Арістова, В. Д. Чернадчук // Інформація і право. – 2012. – № 3. – С. 47-56.
13. Про телекомунікації : Закон України від 18.11.2003 № 1280-IV [Електронний ресурс] / Веб-сайт Верховної Ради України. – Режим доступу : <http://zakon.rada.gov.ua/cgi-bin/laws/main.cgi?nreg=1280-15&p=1274788268993388>
14. Про адміністративні послуги : Закон України від 06.09.2012 № 5203-VI [Електронний ресурс] / Веб-сайт Верховної Ради України. – Режим доступу : <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/5203-17>
15. Про сільськогосподарську дорадчу діяльність : Закон України від 17.06.2004 № 1807-IV [Електронний ресурс] / Веб-сайт Верховної Ради України. – Режим доступу: <http://zakon1.rada.gov.ua/cgi-bin/laws/main.cgi?nreg=1807-15>
16. Новицький Г. В. Теоретико-правові основи забезпечення національної безпеки України : Монографія / Г. В. Новицький ; Ін-т пробл. нац. безпеки [та ін.]. – К.: Інтертехнологія, 2008. – 496 с.
17. План дійсвий : Документ WSIS-03/GENEVA/DOC/5-R , (Женева, 12 декабря 2003 г.) [Электронный ресурс] / Веб-сайт ООН. – 14 с. – Режим доступа : <http://www.un.org/russian/conferen/wsisis/plan.pdf>

